

מפנקסו של חנווני יהודי מצנעא

זהר עמר

על חלקם של יהודי תימן במסחר נכתבו מחקרים מעטים. ממחקרים אלה עולה, שהמסחר בתימן עד למועד העלייה הגדולה לארץ ישראל באמצע המאה העשרים לא היה מפותח. רוב המסחר התנהל בשוקיה של תימן, בערים ובכפרים. ביישובים המרכזיים נטלו היהודים חלק במסחר, ולקצתם היו חנויות בשוקי העיר. המסחר העירוני כלל מגוון רב של מוצרים; דברי מאכל ותבלין, מוצרי טקסטיל, מוצרי סידקית ועוד.¹ סחורות החוץ הגיעו לרוב לערים הגדולות באמצעות סוחרים ערבים דרך נמלי חודידה ועדן. בידי היהודים נמצאו המסחר הקמעונאי והרוכלות. היקף הפעילות המסחרית של היהודים, כמות סחורתם וערכה היו בדרך כלל מצומצמים, לבר מכמה סוחרים גדולים.² מטרת מאמר זה היא להאיר במעט על המסחר העירוני הזעיר, שבו נכללו רוב הקמעונאים היהודים.

תיאור מפורט וחי על דרכו של סוחר זעיר בצנעא הביא יהודה לוי נחום בזיכרונותיו כנער בין השנים 1927-1929.³ מסתבר שהמציאות שהוא תיאר נותרה בעינה כמעט ללא שינוי עד לעלייה הגדולה במבצע 'על כנפי נשרים'. מאמר זה מבוסס על זיכרונותיו ורשימותיו של אבי, יוסף בן חיים עמר הלוי, שהיה בעל חנות קטנה בשוק היהודי בצנעא. הוא נולד בתימן בעיר שבאם בעשרה בתשרי (יום הכיפורים) תרצ"ד (1933). מעט קודם ללידתו, ביקשה משפחתו לעלות לארץ ישראל. לאחר מסע מפרך הם הגיעו לעדן ומחמת חסרון כס (למימון ההפלגה באוניה) נאלצו לחזור לשבאם.⁴ בשנת 1941, בהיותו כבן שמונה, עקרה משפחתו משבאם לעיר צנעא. אביו, ר' חיים בן ישועה עמר,⁵ היה סוחר בדים וברשותו היו מספר חנויות; אחת בשבאם (בניהול חתנו ר' סאלם בדיחי) והאחרת בצנעא. בנוסף הוא שכר לבנו יוסף חנות קטנה ממנחם

1 ראה למשל, ש' יבניאלי, מסע לתימן, תל אביב תשי"ב, עמ' 20-21; א' צפרוני, "פרקים מחיי היהודים בתימן", בואי תימן (י' רצהבי עורך), תל אביב תשכ"ז, עמ' 147-148; א' קליין-פרנק, "הכלכלה, המסחר והמלאכות בקרב יהודי תימן", סעי יונה – יהודי תימן בישראל (ש' סרי עורך), תל-אביב תשמ"ג, עמ' 47-70; ב"צ עראקי-קלורמן, "היהודים בכלכלת הארץ", תימן (ח' סעדון עורך), ירושלים תשס"ב, עמ' 43-49.

2 יבואנים גדולים של בדים היו למשל בני משפחת חבשוש ועל דוגמה יוצאת דופן ראו, י' טובי, ישראל צובירי, יהודי בשרות האמאם, תל-אביב תשס"ב.

3 י"ל נחום, מיצירות ספרותיות מתימן (י' טובי עורך), חולון תשמ"א, עמ' רסג-רסו [להלן: נחום].

4 ראה בקובץ סעי יונה, עמ' 398, מכתב שכתב סבו של יוסף עמר, ר' סאלם אבן שכר אבן מארי יוסף אלבדיחי, ובו הוא מבקש סיוע כספי מדודו סלימאן בן דויד צארום שישב באותה העת בירושלים. במכתב נזכרים סבי ר' חיים בן ישועה עמר, סבתי נצירה ושתי בנותיהם (חנה ושבעה-שושנה). כעשור שנים לפני כן נזכרים ישועה עמר ושוכר בדיחי משבאם, בין התורמים לקהילה התימנית בירושלים (בין השנים תרע"א-תרפ"ו), ראו מ' גברא, אנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן, ב, בני ברק תשס"ה, עמ' 563.

5 סבי ר' חיים עמר (נפטר בתאריך ט"ז בסיוון תשל"ב) היה חבר ה"אגודה הציונית" שנוסדה בצנעא בי"ד אייר תש"ו ובין מטרותיה קידום מטרות הקרן הקימת לישראל וכן סיוע בכינון בית הספר בראשות ר' יוסף שמן. הוא הופקד על מענק הסוכנות היהודית לרכישת מבנה בית הספר בצנעא, ראה ח' צדוק, מן-המיצר, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 317, 404.

חבשוש.⁶ בילדותו למד יוסף עמר ב"מכתאב" ואחר כך בבית הספר החדש שהקים חיים צדוק (שליח הסוכנות בתימן) בהנהלת ר' יוסף שמן. כרבים מבני גילו החל לעבוד והוא בן ארבע-עשרה שנים.

חנותו של יוסף עמר הייתה ברובע היהודי – "קאע אליהוד" – ברחוב השוק, באזור המכונה "תחת חיים גיאת". הוא עסק במכירת מיני סידקית ובמיוחד בשמים. הסחורות יובאו ברובן מארצות אירופה ומהודו ולתימן הגיעו דרך נמל עדן. סחורות אלה נמכרו בשוק היבואנים הערבי בצנעא (סוק אלמלה) ובעלי החנויות הקטנים נהגו לרוכשם שם. כמו כל חנויות היהודים, חנותו של יוסף עמר הייתה פתוחה מספר שעות לסירוגין, כשלוש שעות בבוקר, כשעתיים אחרי הצהריים עד לתפילת מנחה, וכשעה לאחר תפילת ערבית.

רחוב השוק היהודי

להלן נביא תיאור רחוב השוק ברובע היהודי בצנעא ושחזור חנויותיו ממידע שהתקבל מיוסף עמר וממידענים אחרים⁷ ותצלומים שפורסמו בבמות שונות.⁸ את הרובע היהודי בצנעא חצה רחוב ראשי שכיוונו מזרח-מערב ובו שלושה מקטעים עיקריים, ולכל אחד שם משלו: סוק אלטירי,⁹ סוק אלבו (שוק הבדים) וסוק אלחב (שוק התבואה). רחוב השוק היה צר, ברוחב כשלושה-ארבעה מטר ומשני צדדיו בתי מגורים. החנויות היו למעשה חדרים בקומת הקרקע של בתי המגורים שפנו לרחוב. החדרים (החנויות) היו בגדלים שונים, מוארכים, בגודל ממוצע של 2.5×4 מ', אך היו גם חנויות זעירות, מעין כוכים הפונים לרחוב. בחנות טיפוסית הייתה מחיצת עץ שחצצה בין החלק הקדמי הפונה לרחוב, בו ישבו המוכרים והציגו חלק ממרכולתם, ובין החלק האחורי ששימש כמחסן. הסחורות הונחו על מדפים או על הרצפה. בחזית החנות היו שתי דלתות העשויות עץ 'תנוב' עבה.¹⁰ מקצת הבתים והחנויות היו בבעלות יהודית וקצתם היו שייכים לאוצר המלך (בית אלמאל) והושכרו לסוחרים. רוב המוכרים בחנויות שברחוב השוק היו יהודים, לבד ממוסלמים יחידים כגון אחמד אלמנדי, שהיה מתווך של חיטה וצימוקים. קהל הקונים היו יהודים, אך היו גם מוסלמים רבים שהעדיפו לקנות דווקא מידי היהודים, למרות שבצנעא היו עשרות (!) שווקים אחרים.

מפת הרובע היהודי של צנעא על תיאור הרחובות המרכזיים פורסמה בבמות שונות, אך טרם נערכה סקירה שיטתית של כל החנויות ובעלי המלאכה שהיו לאורך רחוב זה.¹¹ בנספח המצורף נציג לראשונה שחזור ראשוני של רחוב השוק ובו רשימת החנויות, המוכרים

- 6 בזכרון דברים בין השוכר למשכיר נקבע שמחיר השכרת החנות לחודש יהיה ריאל אחד.
- 7 בין המשתתפים: שמעון שרעבי, חיים בדיחי ויחיא נדאף.
- 8 ראה למשל, בלוחות התמונות, בספר, C. Rathjens, *Jewish Domestic Architecture in San'a, Yemen*, Jerusalem 1957. צנעא וסביבתה בצילומי יחיאל חייבי (י' שער עורך), תל אביב תשנ"ט.
- 9 על שם משפחת טירי שהתמחו בייצור טבק משובח.
- 10 בשם 'תנוב' נקראו בערבית עצים אחדים, בעיקר האשוחית הגבוהה (*Picea excelsa*), עץ מחטני שיוכא מיערות אירופה. הדלתות היו עשויות גזעי עצים מיובאים, אותם היו חותכים לרצועות באורך כשלושים ס"מ ומחברים.
- 11 ראה בכריכת השער האחורי של הספר של הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, ירושלים 1987; R.B. Serjeant & R. Lewcock, *San'a*, London 1983, p. 393 וכן ראה מפה מאוסף משפחת קפרוטי, בתוך: "צוריאלי, כלכלה וחינוך מודרני בתימן בעת החדשה, ירושלים תשס"ה, עמ' 16 [להלן: צוריאלי].

ומרכולתם.¹² השחזור מתייחס רק לחנויות הפעילות, שכן היו ברחוב השוק גם חנויות סגורות רבות.

ברשימה כמאה וארבעים חנויות¹³ שהיו משני צדי רחוב השוק, וכאמור, אין היא כוללת את החנויות הריקות ואת אלה ששימשו לאחסון או למגורים. רוב החנויות התרכזו בצפיפות רבה באזור סוק אלבו וסוק אלחב, שעה שבאזור המערבי המרחק בין החנויות היה גדול. חלק מהחנויות הושכר רק לזמן קצר או ששינו את ייעודן במועדים מיוחדים, למשל חנותו של גוי שעסק בציפוי כלים לפסח (מס' 3) או סוחר בהדסים משולשים לקראת חג הסוכות (מס' 111). החנויות לא אורגנו לפי התמחות מקצועית, וכך למשל, היה ניתן למצוא סוחרי בדים לאורך כל הרחוב.

אופיינית הייתה גם מכירת מוצרים זהים בחנויות רבות. בין הבולטות בריבויין היו מכולות, מעדניות וחנויות של קליות (30 חנויות) ובהן מוצרי יסוד שונים כגון: צימוקים, תבלינים, מוצרי מתיקה, קליפות פולי קפה (קשר), נפט, שמן. המסחר במוצרים אלה רווח ביותר מפני שהיו מוצרי יסוד זולים יחסית הנדרשים תמיד ולא נדרש לסוחרים בהם הון התחלתי גדול. בנוסף, היו סוחרים שהתמחו במכירת שמנים (8): שמן שומשמין ושמן תרתר (חרדל) וסמנה עשויה מחמאה מחלב בקר בידי עכו"ם. למעשה קשה לערוך הבחנה ברורה בין החנויות בשל המגוון של המוצרים שנסחרו בהן, כפי שמתאר למשל יהודה נחום חנות מכולת טיפוסית שהייתה בבעלותו: "המכולת כוללת את המצרכים הבאים: שמנים, נפט, מלח, גרעיני חלבה, חוטים ומחטים, גפרורים, סבונים, דברי ממתקים, סיגריות, טבק להרחה ולעישון נרגילה, תבלין, מיני קטורת, קשר (קליפות הקפה), חוטמה לכביסה".¹⁴

ברחוב השוק היהודי היו חמישה "עטאריין", כלומר סוחרים שהתמחו במכירת סממני מרפא מסורתיים, בשמים ותבלינים. מספר לא מבוטל של אנשים התפרנסו ממכירת חומרי עישון ולעיסה לשם הנאה; לפחות עשרה אנשים התפרנסו ממכירת סיגריות, ואחרים התמחו במכירת טבק לעישון ולהרחה.

בארבע חנויות מכרו עלי קאת (*Catha edulis*) טריים. יהודי צנעא כמעט שלא שתו קפה שחור, אלא את המשקה העשוי מקליפות פולי הקפה (קשר), ואלה נמכרו בחנויות שונות, ושלושה מוכרים התפרנסו אך ורק מהן.

בולט מספרם הרב של העוסקים במסחר בבדים (31 חנויות). רוב פריטי הלבוש של היהודים נתפרו בבתיהם, ורק בגדים מיוחדים היו מוזמנים אצל חייטים ובעלי מלאכה מיומנים.¹⁵ חנויות אלה סיפקו אפוא את חומרי הגלם להכנת הבגדים.

מספרם של בעלי המלאכה בשוק היה קטן יחסית, למשל שמונה סנדלרים,¹⁶ פחה אחד, שני מוכרי כלי חרס, בנוסף לאדם שהתמחה בתיקונים. כמו כן היו כמה בעלי מלאכה ייחודיים, כגון מגיש בקשות (מס' 29) לרשויות והזמנות לאירועים או גובה מסי החסות מטעם השלטונות.

12 השחזור מתמקד בשנים 1947-1949 ובאחדים מהנתונים חלו שינויים בפרקי זמן מסוימים כתוצאה מסגירה או מפתחת חנויות, שינוי בעלות וכדומה.

13 ראה נספח ד בסוף המאמר, והמספרים שיובאו להלן מתייחסים לרשימה זו.

14 נחום, עמ' רסו.

15 דוגמאות חייטים מומחים היו ר' אהרן הכהן (1845-1934) ובנו ר' אברהם הכהן (1869-1959) אבי סבתי, ראו ר"י קאפח, כתבים, ב, עמ' 1005; מ' גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, בני ברק תשס"א, עמ' 249-250.

16 הכוונה ליצרנים ולמתקני נעליים.

בקצה המזרחי של הרחוב (אזור אלצלבי) ישבו שני מתווכי תבואה (בין סוחרים ערבים לקונים יהודים), ושניהם נקראו בשם טייבי כאל.

למעשה חלק הארי של בעלי המלאכה היהודים לא ישבו ברחוב השוק היהודי. למשל רוב הצורפים עבדו ברובע המוסלמי של צנעא. הקצבים היהודים התרכזו ברובם בשוק נפרד, שהיה באזור מזרחי של "קאע אליהוד". דרושה עבודת תיעוד נוספת כדי לשחזר את כל בעלי המלאכה היהודים שהיו ממוקמים מחוץ לדרך השוק המרכזית.

פנקסי חשבונות ורשימות

ברשותו של יוסף עמר השתמרו שלושה פנקסים ובהם פירוט חשבונות שניהל בחנותו, רשימות חובות ופירעון, רשימות הפריטים שנמכרו בחנות וגם תרגולי כתיבה בעברית ובערבית וכן טיוטות של מכתבים ששלח לארץ ישראל לבן דודו חיים צדוק.¹⁷ וזה תיאור הפנקסים:

פנקס א: בכריכה קשה, גודלו 15.5×20 ס"מ ומכיל 36 דפים.

פנקס ב: גודלו 10×8 ס"מ. מכיל 48 דפים.

פנקס ג: גודלו 10.4×6 ס"מ. מכיל 32 דפים.

הרשימות שבפנקסים אינן מתוארכות, אך לפי עדותו של יוסף עמר הן נכתבו בין השנים 1947-1949, כשנתיים קודם עלייתו לארץ ישראל, בהיותו נער בן 14-16 שנה. מתוך הרשימות עולה שהוא מכר מוצרים לאנשים שונים, יהודים ומוסלמים כאחד. היקף המכירות היה בדרך כלל קטן, ועמד על ריאלים בודדים ופחות מזה, וערכה הכולל של כל תכולת החנות היה כמה עשרות ריאלים לכל היותר. להרבה מבעלי המשפחות היה זה השכר שבו נאלצו להסתפק למחייתם. התשלום עבור המוצרים נעשה במזומן או בהקפה ומסחר החליפין היה מועט.

להלן תיאור שתי רשימות מפנקסים אלה המייצגות את מגוון המוצרים שנמכרו בחנות וכן רשימת קניות לשבת. הראשונה היא רשימת המלאי בחנות במועד נתון.¹⁸ הרשימות הוכנו בהתאם לסידור הסחורות על המדפים, וזה מסביר את האזכור החוזר של כמה מהן. הרשימה השנייה מתארת את חובו של נכבד מוסלמי שנהג לפקוד את החנות ולרכוש מוצרים שונים, בעיקר בשמים.

17 חיים צדוק, יליד 1915, עלה עם משפחתו לארץ ישראל בשנת 1930. הוא שימש כשליח הסוכנות היהודית בתימן בין השנים 1945-1946 ובשעת מבצע 'על כנפי נשרים' עמד בראש "האגף לעולי תימן".

18 בחנות נמכרו לפרקים מוצרים נוספים כמו תה, מחברות, עפרונות, עטים נובעים, מסמרים, שרוכי נעליים, מלח אנגלי, משחת בושם הזמבק (יסמין), ו'דוא ראס' – משחה לכאבי ראש.

רשימה א: הסחורות בחנותו של יוסף עמר בן חיים הלוי (פנקס א דף 28)¹⁹

מקור	תרגום
7 שראב זג'אר	אשר יש לי בחנות
8 בראדק	גרביים קטנים
7 וזלי	כוסות זכוכית (כוסות רוח)
1 כיוט	וזלין
5 כרבונאת	חוטים לתפירה
10 תנתנה	סודה לשתייה
20 עטר	קישוט לשמלות נשים
2 מראין	בשמים
1 תשוית	(מראות?)
4 מדאר	צבעים לצביעת בגדים
1 תהלים	דיו
3 שראב	ספר תהילים
3 ת'לאג'ה	גרביים (גדולים)
2 ד'באיל	תרמוס
6 כיוט	פתילות למנורת לוקס
1 קטר נענע	חוטים לתפירה
5 חג'אר	תמצית נענע לסוכריות
2 מרוך	סוללות לפנסי יד
1 סמך חות	רפואה (נוזלית) נגד ראומטיזם
1 אקלאם	שמן (משקה) דגים לחיזוק הגוף
2 כוך	עטים נובעים
3 זמבריק	חוטי רקמה צבעוניים
4 צאבון	קפיצים
6 נענע	סבון ריחני
2 מראיאת	סוכריות מנטה
2 עודה	מראות
3 כרוע	מקלות בושם הצנדל
2 אספרו	שמן קיקיון
2 מראאת	צנצנות כדורי אספירין
2 כרבונאת	מראות גדולות
2 עטר	סודה לשתייה
1 דוא סעלה	בושם
4-2 שרבה לבאן	רפואה לשיעול
	שיקוי מלבונה

19 ראה צילום של המקור בנספח א.

מקלות קטורת	4 נד
תכשיר להצמחת שיער	1 דוא שער
קישוט לשמלות	1 חנתנה
מטפחות	2 מצראת
סכיני גילוח	2 אמואס
שמונה חבילות מסמרים	8 מסאמיר
בושם	3 עטר
גופיות צבעוניות	5 פנאיל
משחה נגד ראומטיזם בקופסה קטנה (השווה מרוך)	5 זמבוק
משחת נעליים	5 בויא
בושם	1 עטר
מראות קטנות	1 מראיאת
שיקוי התאוה	1 דוא שאהיה
פלסטר	1 לצכה
כדורים נגד חום	1 צלפאטה
מחברות, חבילות נייר	4 ביאץ'
חוב של אלזהרי בסך 5 ריאל	5 ענד אלזהרי ²⁰
קופסאות ריקות לתכשיטים	1 צנאטיק אעטאל
תמצית אניס לערק	1 אנסון
בקבוקים קטנים למילוי בושם	4 מצ'ארב
מחטים ופתילות למנורות לוקוס	3 אבר ומאמאת
שרשראות לתכשיטי הנשים	4 סלוס
ציפרניים לעטים נובעים	1 עקראב
חוטים לקישוט שולי הבגדים	כיוט מכאצר
בושם	10 עטר
כוס	1 בראדק
גופיות, חולצות מעוטרות	5 פנאיל
נורות לפנס יד	כהרב
מעטפות	צרוף

20 שורבב בטעות לרשימה זו. אלזהרי היה מוסלמי שרכש באופן קבוע מוצרים שונים בחנות, כפי שעולה בפנקסי החשבונות.

רשימה ב: חוב של עבד עלי אחרמלי²¹ על מוצרים שרכש (פנקס ג)²²

מקור	תרגום
עמודה ימנית	
רוח אלמסך	תמצית בושם איל המושק
חקה וזלי	קופסת וזלין
תופית אלעטר	תוספת לבושם
מצ'רב עטר ענבר	בקבוק בושם הענבר
עטר	בושם
עטר סיף אסלאם	בושם שנקרא על שם בני המלך
עטר קמר אלדין	בושם קמר אלדין
חוקה וזלי	קופסת וזלין
עטר	בושם
וזלי	וזלין
עטר מצ'רב	בושם בבקבוק
עטר מצ'רב	בושם בבקבוק
עטר מצ'רב	בושם בבקבוק
עטר	בושם
עמודה שמאלית	
מדאד	דיו
קלאם	עט
עטר	בושם
מדאד	דיו
צאבון	סבון

עיון ברשימות

רשימת הסחורות שבחנות זו היא מגוונת והכילה מוצרי סידקית שונים: ביגוד, מוצרי טקסטיל ותפירה, כלי כתיבה (נייר, מעטפות, דיו וקולמוסים) ותאורה (מנורות לוקס ופנסים). הסוחר התמחה בבשמים שיובאו ברובם מהודו (ראה רשימה ב)²³ ומעניינת היא רשימת תכשירי הרפואה. אף כי לא הייתה בידו הכשרה לכך, הוא החזיק בחנותו, כמו רבים מהסוחרים, תכשירים בסיסיים שאותם רכשו הקונים מבלי להיוועץ ברופא, אלא מתוך הניסיון. בין מוצרים אלה מופיעים כוסות רוח להקזת דם, "סמן חות", כנראה שמן דגים לחיזוק כללי, שמן קיק,

21 כנראה שהשם 'חרמלי' נגזר מצמח השבר הלבן (*Peganum harmala*), אשר שימש בתימן לרפואה ואצל יהודיה לטינון החיטים למצות, ראו: ז' עמר, "מנהג הטינון בעשבים להכנת מצות במסורת יהודי תימן", תימא, ז (תשס"א), עמ' 177-186.

22 ראה צילום של המקור בנספח ב.

23 בנוסף לבשמים הנזכרים בתעודות הוא מכר את ה"ורדי" (מופק מזן הוורד התימני), "עודי" (בושם מהעץ – *Aquilaria agallocha*), "פל" ובושם "ברמומי" ששימש לבישום טבק להרחה (בורדקאן).

וזלין, סודה לשתייה ששימשה לעיכול המזון, תרופות שונות נגד ראומטיזם, מחלה שממנה סבלו רבים מיהודי תימן, תרופה לשיעול, תכשיר להצמחת שיער ואף תרופה להגברת התאוה המינית.²⁴

הרשימה מכילה מוצרים ותכשירים מסורתיים ומודרניים, שיקוי משרף הלבונה²⁵ ועצי בושם הסנטל²⁶ מזה וגלולות אספירין מזה. הדבר משקף את התמורות במסחר וביבוא מוצרים מאירופה, תהליך שהחל בתקופת השלטון העות'מאני (1872-1918) ונמשך בהשפעת חדירת מוצרים חדשים שהגיעו דרך נמל עדן שהיה בחסות השלטון הבריטי.²⁷ עם זאת יש להעיר, כפי שכבר פורסם במחקרים אחרים, שבתקופה שבין שתי מלחמות העולם סבלו היהודים ממצב כלכלי קשה, שנבע ממדיניותו המפלה של האמאם יחיא, אי לכך היקף הפעילות היה קטן מאוד. רבים מהיהודים סבלו חרפת רעב.²⁸ יוסף עמר תיאר מצב קשה זה בסדרה של מכתבים ששלח לחיים צדוק, בן דודו, שהיה שליח הסוכנות היהודית בתימן, ובאותה העת שהה בארץ ישראל. צדוק פרסם אחד ממכתבים אלה,²⁹ וכאן נביא טיוטה של מכתב, שנמצאה בפנקסי החשבונות וטרם פורסמה. באותה העת היה הכותב כבן 13-14 שנים, והשפה העברית טרם הייתה שגורה בפיו כלשון דיבור רהוטה.

שלום וברכה

למר חיים בן דודי עזריאל צדוק, שלום רב יהיה לכם !

אדון נכבד !

מה שלומך אקוה כי טוב, אודיעך שאנו בצער גדול עד למאוד.

מירוב הצרות אשר באו עלינו, כמה נדבר וכמה נספר,

פרנסה לא יש, שערים ביוקר, מטר לא יש, וארבה הרבה והרעב בא.

מה נאכל... ואנחנו בכל שבוע ושבוע מתענים ומתפללים בשני וחמישי,

אוי מה בא עלינו, לא די לנו צרות, והרעב בא.

בבקשה ממך שתבאר לי כיצד מצבך, וכבר חשבנו לנסוע לא"י אח"כ סגרו הדרכים,

נא שתבקשו את ממשלת ישראל שיראו כיצד יעשו בנו

הצער הרבה עד למאוד, ואבא ואמא ואחיותי כולם דורשים לכם רש"טו (=רב שלום

טובות וברכה)

ושלומך ירבה כמנין הארבה

אני הדורש בשלומך יוסף חיים עמר הלוי³⁰

24 התרופות (ראו ברשימה א) מופיעות בשמות כלליים, ללא ציון רכיביהן.

25 שרף המופק מעצי הלבונה (*Boswellia*), ולהם כמה מינים, ומקור קצתם בדרום תימן והשווה: ישעיהו סו, ג; ירמיהו ו, כ.

26 כמה עצי בשמים שנמכרו בתימן בשם זה, למשל הסנטל הלבן (*Santalum album*).

27 ראה סיכום אצל י' טובי, יהודי תימן במאה הי"ט, תל-אביב תשל"ו, עמ' 72-103; הנ"ל, "תמורות כלכליות בחיי יהודי תימן במאה הי"ט", בתוך: סעי יונה – יהודי תימן בישראל (ש' סרי עורך), תל-אביב תשמ"ג, עמ' 35-46; צוריאלי, עמ' 73.

28 טובי, ישראל צובירי, עמ' 9-24; עראקי קלורמן, עמ' 47-49.

29 צדוק, מן המיצר, עמ' 502, מכתב מי"א בחשוון תש"ז.

30 ראה צילום של המקור בנספח ג.

רשימה ג: רשימת קניות לשבת (פנקס א, דף 9)

ברשימת קניות קצרה זו מיני מוצרים שנקנו לכבוד יום השבת, רובם ירקות. קניית הירקות נעשתה אחת בשבוע, בדרך כלל ביום שישי. הירקות הטריים הובאו על ידי כפריים ערבים מסביבות צנעא ונמכרו ברחוב השוק. שאר המוצרים נרכשו בחנויות הסמוכות.

מקור	תרגום
אלמצרוף אלד'י אתצרפנא ללבית	הקניות אשר קנינו לבית
נענעה	נענע (<i>Mentha</i>)
תרי	שחליים תרבותיים (<i>Lepidium sativum</i>)
בצל	בצל הגינה (<i>Allium cepa</i>)
דבא	דלעת הגינה (<i>Cucurbita moschata</i>)
בטאטה	תפוח אדמה (<i>Solanum tuberosum</i>)
ז'ר	איגנית הציפורן (<i>Eugenia caryophyllata</i>)
צלטה	שם כללי לירקות לסלט
ברקוק	משמש (<i>Prunus armeniaca</i>)
תפאח	תפוח (<i>Pyrus malus</i>)
קדוש	צימוקים להכנת יין לקידוש
חק אלמא	תשלום למים
צליט	שמן

רשימת הקניות לשבת מייצגת את סל המזונות הבסיסי שעלה על שולחנם של היהודים: בצל, דלעת ותפוח אדמה ששימשו בעיקר להכנת מרק הבשר, ציפורן לתבלין, וירקות טריים לסלט (צלטה) שנחתכו לחתיכות קטנות מתובלות בחומץ והם כללו בדרך כלל: עגבניות (טמאטיס), מלפפון (ח'יאר), פטרוזיליה (בקדנוס) ובצל ירוק (בצל אח'צ'ר).³¹

בנוסף מוזכרים ברשימה נענע ושחליים, המייצגים את מיני הירקות הטריים שנהגו יהודי תימן לאכול מוגשים בשלמותם בצלחת מרכזית, וכל אחד מהסועדים נוטל מהם ואוכלם. התפוחים והמשמשים היו בין מרכיבי תקרובת (ג'עלה) שהיו מגישים בשבתות ובימי מועד ושמחה אחרים.

מעוטי היכולת, שידם לא השיגה כדי קניית יין, נהגו לקנות צימוקים מתוקים ולהשרותם במים מיום חמישי. את המשרה סחטו וכך קיבלו מיץ ענבים שברכתו "פרי הגפן", ששימש לקידוש ולהבדלה. ה"צליט" הוא שמן שהופק משומשמיין (ג'לג'לאן) או מצמח חרדל (תרתר). ברשימה גם תשלום עבור מי שתייה שנמכרו בפחים. המים נדלו בידי נשות הבית מבור מים שהיה ברשותו של מוסלמי.

31 על תפריט מזונם של יהודי תימן, ראה למשל בחיבורים של א' מזרחי, המטבח התימני, תל אביב 2001; ז' מדר ו' ריעאני, תזונה ורפואה עממית: מסורת יהודי תימן, תל אביב תשס"ה.

סיכום

המידע שהתקבל ממר יוסף עמר על פי התייעוד בפנקסיו ובתשואול בעל-פה מעמיד אותנו על החשיבות והאפשרויות שעדיין עומדות לפנינו בתייעוד מורשת יהודי תימן. ההיסטוריוגרפיה מעצם טבעה משקפת את התהליכים והאירועים הקשורים להנהגת הציבור, ואילו המידע על חייו של האדם הפשוט בדרך כלל אינו נשמע. מידע מעין זה קיים בקרב רבים מדור יוצאי תימן ותייעודם עשוי לתרום רבות להבנת חיי הכלכלה והתרבות החומרית בתימן.

במאמר זה התאפשר לערוך הצצה לעולמם של הקמעונאים הזעירים, שכבת אוכלוסייה מרכזית, שאפיינה את הקהילה העירונית בצנעא. מדובר בחנוונים שהיקף פעילותם המסחרית היה בדרך כלל קטן, ומשקף את המצב הכלכלי הקשה של היהודים בימי מלחמת העולם השנייה והשנים שאחריה. הפרעות והביזזה שחלו לאחר רצח האימאם יחיא רק החמירו את חיי הכלכלה והותירו רבים חסרי כל ורעבים ללחם. הקמת המדינה ועליית 'על כנפי נשרים' פתחו דף חדש בחייהם.

נספחים

נספח א: צילום עמוד ראשון מרשימה א (מקור)

כ"ד	ר	194	משי
זמכיק	א	✓	אחטט
זלכין	א		אחטט
נעט	ב		אחטט
חללית	ג		אחטט
טוה	ד		אחטט
כרע	ה		אחטט
לפכר	ו		אחטט
חללית	ז		אחטט
כרסולת	ח		אחטט
עטר	ט		אחטט
חללית	י		אחטט
אחטט	יא		אחטט
נה	יב		אחטט
טוה	יג		אחטט
תנתנה	יד		אחטט
חללית	יז		אחטט
חללית	יח		אחטט
חללית	יט		אחטט
חללית	כ		אחטט
חללית	כא		אחטט
עטר	כב		אחטט
כנליל	כג		אחטט

נספח ג: צילום מכתב (מקור)

שלום וכבד!
 לומר חיים בן יוחי עזרל ציון, שלום רב יבית אבם!
 ציון נכבד!
 מה שלומך יצוק כי טוב, אודיעך שלטנו בענין גיבול על למחוד,
 מירוב דערות אשר בלוי עלינו, כמה נדבר וכמה נספר, פרנסה
 לא יש, שערס כיון, שטרלא יש, והאדנה רבב, והרעב כל,
 מה נאלל, אכלו לא יש בבשר אלתרו און, לנו כי חטאלנו, און,
 והנחנו נכל אבוע ושכוע מתענים ומתפללים כאני וחמייא,
 און מה כל עלינו, לא יי לנו צרות, והרעב כל, כדנשד מטר
 שתלצר לי כיצר מצבך, וכבר קאבנו לנמשע ללוי אלה סגרו דורכיס
 נא ^{אחרינו} ~~אחרינו~~ אולת ~~המתפללים~~ וסרל אירלו כיצר ישסו כנו,
 הצער הרב על מחוד, ואכא ואמש ואחיות כולם יודאסילכס רשנו
 ומלומך ירבב כמתן האדנה
 אני היודא בשלומך וימס חיים עמר הלוי

נספח ד : רשימת בעלי החנויות ברחוב השוק היהודי בצנעא

1. אברהם בויס – מכולת וסיגריות
2. יוסף סרי – שמנים וסיגריות
3. ערבי – מצפה כלים לפסח (מביצ')
4. יחיא נדאף – מעדנייה (צימוקים, שקדים וכד')
5. רחמים דאר – סנדלר
6. הרון חבארה – סנדלר
7. הרון כהן – שמנים
8. יחיא מוסי עוזירי – מכולת
9. סאלם שרפי – מכולת
10. שלמה רצאבי – מעדנייה
11. אבו סית – מעדנייה
12. סאלם ותרי – סנדלר
13. יהודה קארה – דברי מתיקה
14. יהודה כ'רת (קורט) – סנדלר
15. האחים יחיא ויודא קלזאן – כלי חרס
16. עזרי גיאת – ספר
17. אברהם השאש ובנו חיים – בדים
18. עזרי צאלח – מכולת
19. שכר טביב – מכולת
20. סלי' טביב – מכולת
21. יחיא טביב – מכולת
22. יחיא זקן – סיגריות, מעדנייה
23. יחיא חבארה – סנדלר
24. יוסף אלעזר – קליות
25. יוסף ימני – בדים
26. יחיא השאש – בדים
27. מוסי ג'מל – בדים
28. משה עוזרי – טבק
29. שמעון נוני – מגיש בקשות
30. יהודה צאלח – מעדנייה
31. שמואל שחב – בדים
32. אברהם בדיחי – חוטי תפירה (פתלה)
33. יוסף בדיחי – חוטי תפירה
34. מנחם חבשוש – יבואן של מוצרים שונים
35. יחיא וחיים נוני – גלנטריה ובושם
36. עזר חבשוש – יבואן
37. יעיש בדיחי – בדים
38. יהודה שרעבי – סנדלר

39. שמואל חמדי – סוחר בדים
40. יחיא חמאמי – סוחר בדים
41. שמואל חמדי – סוחר בדים
42. סאלם בדיחי – בדים
43. יחיא בדיחי – חוטי תפירה (פתלה)
44. חיים בדיחי – בדים
45. דאוד אלקטיעי – כלי חרס
46. שכר חבשוש – בדים
47. אברהם עמראני – בדים
48. הרון דאר – בדים
49. עזרא בדיחי – בדים
50. הרון שרעבי (המכונה ט' באב) – בדים
51. סאלם בדיחי – סיגריות
52. משה יצחק וחיים וסלימאן – בדים³²
53. חיים עוזרי – בדים
54. סאלם בוסאני – בדים
55. הרון עמר ובנו יהודה – קליפות קפה (קשר)
56. סלי' ומאיר חמדי – סוחרי בדים סיטונאים
57. יוסף משרקי – חוטי משי
58. חיים אלעזר – מעדנייה
59. חיים בדיחי – בדים
60. שמעון צאלח – בדים
61. יוסף סנפי – בדים
62. פנחס אלעזר – סנדלר
63. יחיא חמאמי – בדים
64. דאוד קאפח – סנדלר
65. חיים ערוסי – בדים
66. מאיר מנצורה – בדים
67. אברהם ערוסי – בדים
68. סאלם שרעבי – עגבניות
69. עזרי שרעבי – סיגריות
70. יחיא גיאת – בדים
71. דאוד חבארה – סיגריות
72. עזר נוני – פֶּשֶׁם
73. חיים ג'מל – קליות
74. אברהם גיאת – מכולת
75. עזרי טיבי – תבלינים
76. חיים נקאש – בדים

32 בני מארי יחיא יצחק, שימשו גם בדיינות וכשוחטים.

- .77 סאלם קארה – מכולת
 .78 אברהם עדני – טבק
 .79 חיים שמן – מיני מאפה ('רואני')
 .80 חיים חמדי – בדים
 .81 אברהם יצחק – ירקן
 .82 עזרא עראקי – מכולת
 .83 יחיא קארה – סיגריות
 .84 יוסף בן אברהם עמר – בֶּשֶׁם
 .85 סאלם עמר – מכולת
 .86 חיים עמר אלסבת – תבלינים ורפואה (עטאר)
 .87 חיים עמר בן ישועה – מוכר בדים
 .88 יוסף בן חיים עמר – גלנטריה ובשמים
 .89 אברהם צאלח – מעדנייה
 .90 חיים דהבאני – מכולת
 .91 שמואל עוזירי – סוכר
 .92 יחיא בדיחי – דברי מתיקה
 .93 אברהם עוזירי – מכולת
 .94 עזרא קארה – סיגריות
 .95 חיים קארה – קליפות קפה (קשר)
 .96 יחיא שאער – מוכר שמנים
 .97 אברהם טיבי – סיגריות
 .98 יעקוב שרעבי – מעדנייה
 .99 הרון עוזירי – קליפות קפה (קשר)
 .100 סאלם דהבאני – קליות
 .101 סאלם רצאבי – מכולת
 .102 יוסף שרעבי – דברי מתיקה
 .103 הרון יודא³³ – סיגריות
 .104 חיים עוזירי – אח (בלתי מוסמך)
 .105 הרון טביב – מכולת
 .106 יחיא צאלח – ירקות, אורז וסיגריות
 .107 סלימאן דערור – קאת
 .108 יחיא קורח – כורך ספרים
 .109 סאלם אפרים – מוכר שמנים
 .110 יהודה עראקי – מוכר שמנים
 .111 יחיא חבארה – הדסים משולשים
 .112 סלי / קארה – סיגריות
 .113 יוסף חיבי – מוכר שמנים
 .114 אברהם עמר ובנו הרון – בשמים

33 הרון יהודה הי"ד נרצח בשעת הביזה של המון ערבי לפני העלייה לארץ ישראל.

115. אברהם שרעבי – מכולת
 116. חיים עראקי – סיגריות
 117. הרון אפרים – מוכר שמנים
 118. סלימאן שמן – מוכר שמנים
 119. שלמה סרי – מוכר קאת
 120. אברהם סיאני – מוכר קאת
 121. יחיא חיבי – מתווך פירות
 122. שמואל טיבי – סוחר תבואה
 123. יהודה טיבי – מתקן מטריות
 124. יחיא כמיסי – מכולת
 125. מוסי משרקי – מכולת
 126. מנחם ויהודה שכר – קצבים
 127. יחיא שייך – מכולת
 128. יוסף שאקי – מתווך פירות
 129. טיבי כיאל – מתווך תבואות
 130. ימני אלעאקל – ממונה מטעם השלטון על גביית דמי חסות (ג'זיה)
 131. יהודה עמר – מכולת
 132. שמעון גרשי – ירקן
 133. יחיא חיבי – קאת
 134. סאלם ג'מל – קליות
 135. שמעון השאש – אופה
 136. חיים עוזירי – ירקן
 137. יחיא תורכי – מתקן כלי חרס יקרים שנסדקו
 138. יחיא עוזירי – מכולת
 139. יוסף שלומי – פחח
 140. טיבי כיאל – השווה מס' 129

ביבליוגרפיה

- מ' גברא, *אנציקלופדיה לחכמי תימן*, בני ברק תשס"א
 מ' גברא, *אנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן*, ב, בני ברק תשס"ה
 ש' יבניאלי, *מסע לתימן*, תל אביב תשי"ב
 י' טובי, *יהודי תימן במאה הי"ט*, תל-אביב תשל"ו
 י' טובי, "תמורות כלכליות בחיי יהודי תימן במאה הי"ט", בתוך: *סעי יונה – יהודי תימן בישראל* (ש' סרי עורך), תל-אביב תשמ"ג, עמ' 35-46
 י' טובי, ישראל צובירי, *יהודי בשורות האמאם*, תל-אביב תשס"ב
 ז' מדר וי' ריעאני, *תזונה ורפואה עממית: מסורת יהודי תימן*, תל אביב תשס"ה
 א' מזרחי, *המטבח התימני*, תל אביב 2001
 י"ל נחום, *מיצירות ספרותיות מתימן* (י' טובי עורך), חולון תשמ"א

- ז' עמר, "מנהג הטינון בעשבים להכנת מצות במסורת יהודי תימן", *תימא*, ז (תשס"א), עמ' 186-177
- ב"צ עראקי-קלורמן, "היהודים בכלכלת הארץ", *תימן* (ח' סערון עורך), ירושלים תשס"ב, עמ' 49-43
- ח' צדוק, *מן המיצר*, תל-אביב תשמ"ט
- י' צוריאלי, *כלכלה וחינוך מודרני בתימן בעת החדשה*, ירושלים תשס"ה
- א' צפרוני, "פרקים מחיי היהודים בתימן", *בואי תימן* (י' רצהבי עורך), תל אביב תשכ"ז, עמ' 151-143
- ר' יוסף קאפח, *הליכות תימן*, ירושלים 1987
- ר' יוסף קאפח (י' טובי עורך), *כתבים*, ב, ירושלים תשמ"ט
- א' קליין-פרנקה, "הכלכלה, המסחר והמלאכות בקרב יהודי תימן", *סעי יונה – יהודי תימן בישראל* (ש' סרי עורך), תל-אביב תשמ"ג, עמ' 70-47
- י' שער (עורך), *צנעה וסביבתה בצילומי יחיאל חייכי*, תל אביב תשנ"ט
- C. Rathjens, *Jewish Domestic Architecture in San'a, Yemen*, Jerusalem 1957
- R.B. Serjeant & R. Lewcock, *San'a*, London 1983